

Solidair als de goden zwijgen

Over Miskottes vierde mens en de prediking vandaag

Hoe typeer je de luisteraars van jouw preken? Cruciaal om zo nu en dan eens over na te denken, lijkt me. Je probeert immers iets over te brengen op deze personen en daar houd je rekening mee in de preekvoorbereiding. K.H. Miskotte meende een zogenaamde *vierde mens* onder zijn gehoor te hebben en schreef er in 1956 een boek over met de beklemmende titel *Als de goden zwijgen*. Dat hij aan deze mens een boek wijdde zegt veel: het zat hem dwars, hij moest er iets mee. Maar wie was deze kerkganger eigenlijk? In dit artikel zet ik uiteen wat Miskotte bedoelde met deze vierde mens en vraag ik me af of deze mens nog voorkomt in onze dagen. Ten slotte schets ik wat dat zou betekenen voor je preek.

De vierde mens

In de *Kleine tijdspeigel*, het eerste deel van *Als de goden zwijgen*, presenteert Miskotte ons het vierde menstype. Heiden-Jood-christen heeft hij al besproken, maar blijkbaar volstaat dat niet. Hij ziet nog een mens rondlopen. Wanneer hij vertelt hoe deze mens in elkaar steekt, begint hij bij de grondstructuur van ieder mens, van welk type dan ook. Daarin ontwaart Miskotte een dubbele neiging: een atheïstische en religieuze neiging. De mens wil van God af én hij kan niet zonder. Vaak heeft een van beide de overhand, maar bij de vierde mens lopen beide sentimenten dwars door elkaar, zo meent Miskotte. Het probleem? De stilte. De vierde mens verneemt niets van God en langzaam glijdt het geloof van hem af. Het lukt hem gewoon niet meer.

Miskotte vindt dit helemaal niet gek. Religie is ontzettend ambivalent en bevat in haar kern altijd een stukje ontkenning. Atheïsme komt met religie mee als haar schaduw. Dat is altijd al zo geweest. Neem het Oude Testament: wanneer volken *uitlandig* zijn, in ballingschap, is een van de reacties: “Is deze God wel Heer van het heelal? Waarom zou dat Mardoek niet zijn?”

Maar, en dat maakt de vierde mens complex, ‘... de religie sterft niet, ook niet in de vierde mens...’ (GZ, 28). Hij kan het bestaan van God ontkennen, maar er schiet toch altijd weer een vorm van religie omhoog. Wel zonder ‘god’ dan. De kern is nu ‘de liefde voor het Leven, het goddelijk-wrede, het heerlijk-alzijdige, het grandioos-onverschillige’ (GZ, 13).

Dit heidendom, want zo bestempelt Miskotte het, is echt iets anders dan het felle atheïsme. Het is religie: ‘de religie van de menselijke natuur’ zelfs (GZ, 16). Daarom is het logisch dat de vierde mens hier naartoe buigt. Zo zit de mens gewoon in elkaar. Hij blijft zoeken naar *meer* maar doet dat zonder God. Miskotte heeft diep begrip voor dit heidendom. Het is helemaal niet waar dat de mens God altijd actief afschrijft. Integendeel: vaak laat de mens in het midden of God wel of niet bestaat. Hij redeneert vanuit zijn geleefde ervaring en zijn ervaring is die van stilte. De goden zwijgen. ‘De notie (van een god, AD) ligt nog in de lucht, maar ze is stom; de gestalte verschemert aan de horizon, maar in zwijgende nevelen; de woorden (...) zèggen ons niets meer’ (GZ, 16). Zoals ik al eerder zei: het lukt hem gewoon niet meer.

Ergens lukt dit hem op en ergens doet dit de vierde mens pijn. Dat is de paradox. Hij vindt het toch ook wel kaal en leeg en daarmee is hij echt anders dan de harde nihilist, stelt Miskotte. De *echte* nihilist is vaak een intellectueel, die redeneert vanuit het autonome subject en daarmee God en andere externe machten buiten spel zet. Bij de vierde mens is het allemaal minder zwaar, minder opzettelijk. Hij is de *onechte* nihilist. Hij kiest nergens voor – niet voor atheïsme, niet voor nihilisme. En dit onechte nihilisme zou weleens het nihilisme van de massa kunnen zijn, denkt Miskotte. Het onechte het echte. Waarom? Omdat het onechte niet per se uit het hoofd

voortkomt maar uit het geleefde leven. Het is ambivalent, geen afgerond verhaal, en juist dat maakt het echt.

De goden zwijgen en de vierde mens verliest zijn overtuiging dat er een God is. Zijn tijd stimuleert hem bovendien niet om hard te gaan zoeken: de keuze 'met of zonder God' is immers niet relevant meer. Je hoeft niet meer te kiezen, want het goddelijke is gereduceerd tot een denkbeeld en daarmee tot een bewering waar je simpelweg wel of niet wat voor voelt. De 'keuze der keuzeloosheid' is gerechtvaardigd.

De kerk zit volgens Miskotte vol met dit soort mensen, 'nihilisten-in-spe'. Dat het Oude Testament weinig opengeslagen wordt heeft daar volgens hem alles mee te maken en in het verdere deel van *Als de goden zwijgen* werkt hij dit uit. De tijdspiegel ontmoet de spiegel van het Oude Testament.

Vandaag

Zit deze vierde mens vandaag de dag ook nog bij ons in de kerkenbanken? Of was dit iets van de jaren '50 en zijn we nu een fase verder? In ieder geval hebben verschillende theologen na Miskotte de actualiteit van dit menstype geproefd en gevoeld in hun eigen context. Ik licht er een paar uit.

De gereformeerde dogmaticus J.T. Bakker schrijft in 1991 hoe hij dit menstype bij zichzelf en bij anderen herkent. Deze vierde mens is 'de andere kant van ons zelf' en daarom moeten we altijd solidair en begripvol omgaan met nihilisten. We zijn er zelf ook heel makkelijk vatbaar voor. Deze constatering, dat de vierde mens in ons allemaal zit, vind je bij meerdere theologen terug, net als het inzicht dat hierbij radicale solidariteit op zijn plaats is. Zo ook dr. W. Dekker, die in 2006 schrijft dat Miskotte met zijn menstype ontzettend actuele woorden spreekt. Hij zou haarfijn doorhebben wat er in de lucht hangt en heeft goed gezien hoe er een stramien in de mensheid zit van beurtelings afschudden en vastgrijpen van religie. Een dergelijk cultureel referentiekader als Miskotte voorlegt is bovendien van belang om kritisch-profetisch op de uitdagingen van tijd en cultuur in te spelen, zo vindt hij, en de gereformeerde theologie mist dat nog weleens.

De katholieke hoogleraar E. Borgman uit in 1993 eveneens zijn verbazing over de kracht van het door Miskotte geschetste menstype. Sowieso vindt hij het lovenswaardig hoe Miskotte om weet te gaan met de 'dubbelzinnigheden' van tijd en de cultuur. Diens houding ten opzichte van het nihilisme is een voorbeeld voor theologen in een postmoderne tijd. Het mooiste aan Miskottes vierde mens vindt Borgman nog dat Miskotte de mens niet zozeer uit zijn nihilisme wil trekken. De vierde mens realiseert zich dat hij wat de goden betreft met lege handen staat en is juist in die leegte ontvankelijk voor de openbaring van God. Het is een bevrijdende leegte. De vierde mens en de dominee moeten de situatie anders gaan zien, vindt Miskotte. Borgman meent van hieruit dat de theologie meer oog zou moeten hebben voor deze 'kale plekken' en die serieuzer zou moeten nemen.

Herkenning

Waar denk jij aan, als je dit leest? Aan wie denk je misschien wel? Zelf trof de beschrijving van deze vierde mens mij diep toen ik er voor het eerst over las. Ik herkende iets van de ambivalentie bij mezelf. Overtuiging en vertwijfeling die zomaar over elkaar heen kunnen vallen. Overtuigd door een Stem, vertwijfeld omdat het verhaal zo groot en zo vreemd schijnt. We maken in de preek nog weleens ongemerkt scheiding tussen geloof en ongeloof, overtuigd en vertwijfeld, maar de vierde mens laat zien dat die twee houdingen in één persoon kunnen bestaan. In gesprek met leeftijdgenoten in de kerk of op mijn studentenvereniging proef ik hetzelfde. Ze schrijven God en geloof niet af en hebben daar ook geen behoefte aan, maar ze

vinden het een hele stap om het te wagen met dit verhaal. Hoe krijg ik het bij elkaar, dit en mijn gewone prima-leven? Vragen belemmeren de toewijding en overgave, en een bewuste keuze voor of tegen God blijft uit. Ze hangen tussen geloof en ongeloof in, op een ‘menselijk-warme’ manier, zou Miskotte zeggen. Geen kwaad in de zin.

Antwoord

En hoe hiermee omgaan als pastor, predikant? *Solidair*, zo meende Miskotte, en de theologen die ik noemde voelden aan dat dat inderdaad ten allen tijde de houding van de predikant (of breder: de gesprekspartner) zou moeten tekenen. Omdat de ambivalentie waarmee de vierde mens worstelt bij ieder mens huist. Het is begrijpelijk dat de leegte je te leeg is, het is begrijpelijk dat het verhaal van God je vreemd aanvoelt.

Na begripvol geluisterd te hebben, opent Miskotte de Bijbel. Hij is er diep van overtuigd dat alleen dat verder brengt. Wie wordt er immers nog tegengesproken als de Stem niet meer klinkt? Wie wordt er dan nog uitgedaagd om uit zijn keuzeloosheid te stappen? Maar ook: wie proeft dan nog de ruimte die God met het Oude Testament biedt aan de worstelende mens? Het Woord biedt troost, houvast en prikkel aan de mens die heen en weer geslingerd wordt. Het mag er zijn, zo zegt het, maar erin blijven hangen mag niet. ‘Door het woord! Door de waarheid, die genezing is en leven brengt’ (GZ 36). Daarin zit ‘m ook de crux van Miskottes tijd. De *feeling* met de Bijbel vermindert in hoog tempo.

Volgens mij moeten we de aanwezigheid van een vierde mens in onze kerkdiensten niet onderschatten. Natuurlijk in sterk uiteenlopende vorm en mate, maar toch, deze houding leeft.

Het vraagt van jou als predikant dat je de ambivalentie aanvoelt en serieus neemt, dat je *solidair* omgaat met mensen die van het ene op het andere moment met twijfel in handen staan. Maar jij hebt iets veel groters, krachtigers in handen en wees je daarvan bewust, benadrukt Miskotte. Juist in een toestand van leeg en opgedroogd geloof moet de Bijbel gelezen worden, in de diepe overtuiging dat God misschien wel juist dáár van zich laat horen. In zijn schijnbare afwezigheid kan hij wel eens verrassend aanwezig zijn, zo drukt Miskotte het graag paradoxaal uit.

Oftewel: niet schrikken van mensen die er zo in zitten. Miskotte schijnt er een ander licht op. Wees *solidair* en grijp je kans. Betreed de kale plekken, want daar gebeurt het.

Hoe je dat concreet doet? Vanuit deze lijdensweken gedacht zou ik zeggen: ga er van uit dat mensen *niet* kunnen meekomen in het verhaal van kruis en opstanding. Wellicht uit onverschilligheid, wellicht omdat het hun te ‘groot’ is. Breng deze existentiële afstand onder woorden en spreek uit dat je het begrijpt. Vervolgens kun je met deze afstand ‘spelen’ door je hoorder een plek te geven in de Bijbelse passage waar je over preekt. Wat is *zijn* rol in het verhaal? In welke positie kan hij zich inleven? Ik kan me voorstellen dat hij zich herkent in iemand die op Golgotha van een afstandje argwanend toekijkt wat daar gebeurt en het niet snapt. Misschien ook wel een beetje opgelucht omdat hij zich even niet tot deze Jezus en zijn goddelijke claims hoeft te verhouden.

Ik zie die ambivalente mens ook op de opstandingsdag, wanneer Jezus op hem af stapt en hem aanspreekt. Door een eenvoudig woord beweegt Jezus hem tot het zetten van een stap, de keuzeloosheid te boven. En het gebeurt. Niet omdat hij eindelijk de logica van het verhaal inziet, maar omdat hij zich fundamenteel gezien en gezocht weet door de Allerhoogste. Hij kan er niet meer omheen.

Wat je in de kern dus doet in je preek is het creëren van een vrije ruimte. Het is een ruimte waarin je hoorder zich begrepen voelt en zich als participant kan voegen in het verhaal dat je

vertelt, de tekst die je uit de doeken doet. Maar het is bovenal een ruimte waarin Christus dichtbij kan komen en met een eenvoudig woord de mens zijn onwil of onkunde uit handen neemt. Alleen deze ontmoeting zal het 'zwijgen der goden' kunnen doorbreken, zo geloofde Miskotte, en ik denk dat hij het bij het rechte eind had.